

Б.Н. Темирханов^{1*}, М.Қ. Муталиев²

*¹ PhD докторант, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
E-mail: temirkhanov.batyrzhan@hbv.edu.tr*

*² Анкара Университеті, Тіл-Тарих және География факультеті,
Жалпы түркі тарихы кафедрасының докторанты, Анкара, Түркия*

ҰМЫТ БОЛҒАН АНДАЛУСИЯ ИСЛАМ МЕМЛЕКЕТІНІҢ САЯСИ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Андалусияның ислам тарихындағы және Батыс өркениетіндегі орны өте маңызды. Ислам географиясының батыс шекарасында орналасқан бұл маңызды география бүгінгі күнге дейін әлемде түрлі еңбектер мен зерттеулерге арқау болып, зиялылар мен ойшылдардың ой әлемінде әрқашан өз орнын тапқан. Өз дәуірінде Ислам өркениетінің ең жарқын өкілі ретінде көрінген Андалусияның Еуропа, Солтүстік Африка және Жерорта теңізі географиясына әсерінің тарихи маңыздылығына байланысты шамамен сегіз ғасырлық кезеңді қамтитын барлық мәселелер әсіресе Еуропа мен Америкадағы білім ордаларында жиі зерттелуде. Елімізде Андалусияның саяси тарихы және Андалусиядағы әлеуметтік және мәдени өмір туралы зерттеулер жайлы жарияланған еңбектер әлі жеткіліксіз деңгейде. Сол себепті мақаламызда Ислам тарихының бірі бөлшегі саналатын Андалусия мемлекетінің қысқаша тарихы туралы тың мәліметтерді ұсынуды жөн көрдік.

Мақалада Әмәуи билігінің құлауымен бірге тарих сахнасындағы өмірін жалғастыруда орны айрықша саналатын Әмәуилік Андалусия мемлекетінің тарихындағы қилы өзгерістер және Андалусия жерінде билік құрған Ислам дінін ұстанушы халифа, сұлтандардың басқару кезеңдері кесте түрінде ұсынылды. Мұнда біз қол жеткізген ең маңызды мәлімет, Испания еліне алғаш келген мұсылман әскери жасағы мен онда Испан халықтарының мұсылман дін өкілдерімен түрлі салада байланыстарды дамытып бірнеше ғасыр өмір сүруі; ғылым мен білімге өзіндік үлес қосуда әрі танымал Ислам философтарының шығуына орасан ықпал жасағанын ғылыми түрде анықтау мақаламыздың мақсатын айқындай түсті. Бұған қоса, Испания жеріндегі мұсылмандардың ұзақ уақыт бойы құрған бірқатар саяси биліктері, мұның ішінде Уәлилер кезеңі, Андалусия Әмәуилері кезеңі, Мулукут-Тауайф кезеңі, Мурабиттер мен Муаххидтер кезеңі, Гирната Әмірлігі, Морисколар секілді алты саяси кезеңге қысқаша тоқталып өтілді.

Кілт сөздер: андалусия, әмәуи халифаты, ислам діні, испания, гирната әмірлігі, андалусия билеушілері, мулукут-тауайф.

B.N.Temirkhanov^{1*}, M.K. Mutaliyev²

*¹ PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkiye
E-mail: temirkhanov.batyrzhan@hbv.edu.tr*

*² Doctoral student of the Department of General Turkish History, Faculty of Language- History and Geography, Ankara University, Ankara, Turkiye
E-mail: meirbols9293@gmail.com*

THE POLITICAL HISTORY OF THE FORGOTTEN ISLAMIC STATE OF ANDALUSIA

Abstract

Andalusia's place in Islamic history and Western civilization is very important. This important geography, which is located on the western border of Islamic geography, has always found its place in the world of intellectuals and thinkers. Due to the historical importance of Andalusian influence on the geography of Europe, North Africa and the Mediterranean Sea, which was seen as the brightest representative of Islamic civilization in its era, all issues covering a period of about eight centuries are often studied, especially in European and American educational institutions. In our country, the published works on the political history of Andalusia and research on social and cultural life in Andalusia are still insufficient. That's why in our article we decided to present new information about the brief history of the Andalusian state, which is considered one of the parts of Islamic history.

In this article, new information about the brief history of the state of Andalusia, which is part of the history of Islam, is supplemented by the opinions of well-known historians. The table also presents the dramatic changes

in the history of the Umayyad state of Andalusia, which played an important role in the continuation of life on the stage of history with the fall of the Umayyad rule, and the reigns of the Islamic caliphs and sultans in Andalusia. The most important information we have gained in this article is that the first Muslim army to arrive in Spain and the Spanish people lived there for centuries, developing contacts in various fields with representatives of the Muslim religion; The purpose of this article is to determine scientifically the contribution of science and education and the great influence of the emergence of famous Islamic philosophers.

Keywords: andalusia, umayyad caliphate, islam, spain, emirate of girnata

Темирханов Б.Н.^{1*}, Муталиев М.К.²

*¹ PhD докторант, Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция,
E-mail: temirkhanov.batyrzhan@hbv.edu.tr*

*² Университет Анкары, факультет языка, истории и географии, докторант кафедры всеобщей истории Турции, Анкара, Турция
E-mail: meirbols9293@gmail.com*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ЗАБЫТОГО ИСЛАМСКОГО ГОСУДАРСТВА АНДАЛУСИЯ

Аннотация

Место Андалусии в исламской истории и западной цивилизации очень важно. Эта важная страна, расположенная на западной границе исламской географии, всегда находила свое место в мире интеллектуалов и мыслителей. В связи с историческим значением влияния Андалусии на географию Европы, Северной Африки и Средиземного моря, которая считалась ярчайшим представителем исламской цивилизации в свою эпоху, часто изучаются все вопросы, охватывающие период около восьми веков, особенно в Европейские и американские учебные заведения. В нашей стране еще недостаточно опубликованных работ по политической истории Андалусии и исследованиям общественной и культурной жизни Андалусии. Именно поэтому в нашей статье мы решили представить новые сведения о краткой истории Андалузского государства, считающейся одной из частей исламской истории.

В этой статье новые сведения о краткой истории государства Андалусия, являющейся частью истории ислама, дополнены мнениями известных историков. В таблице также представлены драматические изменения в истории Омейядского государства Андалусия, сыгравшего важную роль в продолжении жизни на исторической сцене с падением правления Омейядов, а также в периоды правления исламских халифов и султаны в Андалусии. Самая важная информация, которую мы получили в этой статье, заключается в том, что первая мусульманская армия прибыла в Испанию, и испанский народ жил там веками, развивая контакты в различных областях с представителями мусульманской религии; Цель нашей статьи - научно определить, что наука способствует развитию науки и образования и оказывает большое влияние на появление известных исламских философов.

Ключевые слова: андалусия, омейядский халифат, ислам, испания, эмират гирната.

Кіріспе. Андалусия – мұсылмандардың Испанияға берген атауы болатын. Қазірде бұл Испания елінің оңтүстігінде орналасқан бір ауданның аты. Алғашқы кезеңдегі Ислам жеңістерінің бір жалғасы ретінде 711-714 жылдары арасында мұсылмандардың басқаруына кірген Андалусияның шекаралары уақыт өткен сайын аумалы-төкпелі болса да, сегіз ғасырдай (VIII ғасырдың бірінші жартысынан XV ғасырдың соңдарына дейін) Ислам өлкесі ретінде өмір сүрді [1. 197-б].

Арабтар Испания жері үшін қолданған және олардың елден толығымен шығарылғаннан кейін ғана «мұсылман Испаниясы» деген атауға ие болған Андалусия (Энделус) сөзінің шығу тегі әлі күнге нақты анықталған емес. Бүгін, әдетте, Испания атауының баламасы ретінде бірінші рет жаулап алғаннан кейін 98 (716) жылы басылған монетада жазылған сөз 5-ғасырда Солтүстік Африкаға өтпес бұрын шамамен он сегіз жыл ішінде Испанияның оңтүстігінде Вандалдардан (вандализм/вандал елі) алынған атау болуы мүмкін деген пікір басымдыққа ие болып отыр [2].

Андалусия сөзі тарих бойы мұсылмандар мен мұсылман Испанияның символы болғанымен, бұл сөздің шығу тегі көне замандардан басталады. Андалусия сөзінің шығу тегі туралы кейбір мәлімдемелер бар. Алайда бұлардың арасынан мына дерек нақтырақ деп, таңдау жасау қиынға соғатын сияқты. Бұған қоса, мұсылман әскерлерінің бағындырған жерлерінде елдер мен жер атауларын өзгерту әдеті болғаны белгісіз. Осы себепті Андалусия сөзін мұсылмандардан бұрын өмір сүрген халықтар өздері өмір сүрген жерді қалай атаған болса, мұсылмандар да тілден тілге айтылу айырмашылығымен бірге өз тілдеріне

қабылдаған деп айтуға болады. Сондықтан, Андалусия сөзін мұсылмандардан бұрын мекендеген вестготтар өз еліне берілген атау ретінде қолданған болуы ықтимал. Осы аталған барлық көзқарастар мүмкін және дәйекті аспектіге ие болса да, Андалусия сөзі шығу тегі Ландалуттарға (Landahlouts) негізделген деген пікір басымдау байқалады.

Исламдық ой-пікірдің Батысқа өтуінде екі үлкен маңызды орталық болды. Олардың біріншісі және ең маңыздысы – Андалусия, яғни Испания, шамамен сегіз жүз жыл бойы исламдық үстемдікте болғаннан кейін соңында бірде-бір адам қалмайтындай күйде геноцидке ұшырады. Екіншісі – қазіргі Италияның оңтүстігінде орналасқан Сицилия аралы, онда мұсылмандар екі ғасырдан астам уақыт бойы билік етті. Екі аймақта да қазірге дейін жеткен көптеген исламдық мирастар бар.

Латын тіліне аударылған исламдық шығармалардың көпшілігі бүгінде Париж және Лондон кітапханаларында сақталған. Испан тіліне аударылғандар Мадридтегі Escorial кітапханасында да бар. Андалусия өз дәуірінде «Ұлы арман көрген өлке» ретінде; Сегіз ғасыр бойы тастарымен, топырағымен, ағаштарымен, өсімдіктерімен ұлы Ислам еліне айналды; Мыңдаған өнерпаздар мен ойшылдарды тәрбиелеп, артына сансыз сәулет өнері мен шығармалар қалдырған жұмақтай бірегей өңір.

Бүгінгі күні онша айтылмаса да, Батыстың технологиялық дамуының негізін құрайтын Қайта өрлеу деп атайтын қозғалыс ислам әлемімен тығыз байланыс нәтижесінде пайда болды. Осы себепті көптеген батыс зерттеушілері Ислам әлеміне саяхат жасай бастады және осы жерден Қытайға баратын сауда жолдарын аралап, бар сауда білімін өз елдеріне жеткізуге тырысты. Андалусия ислам мәдениеті мен өркениетінің көрнекті үлгілері қойылған нағыз озық аймақ болды.

Мақсаты. Мұсылмандардың Еуропа материгінің оңтүстік-батысында орналасқан Пиреней түбегіне өтуі исламдық жаулап алудың соңғы кезеңін құрайды. Бүгінгі таңда бұл аймақта Испания мен Португалия мемлекеттері орналасқан. Еуропадағы мұсылмандар құрған Андалусия Әмәуи мемлекеті осы географияда бірнеше ғасырлар бойы Ислам өркениетінің дәнін екті. Аталған мақаламызда Анадалусия Ислам мемлекетінің саяси тарихын зертеп, өмір сүрген сегіз ғасыр аралығындағы басқару биліктері және өзара кезеңдердегі мұсылмандардың Еуропаның христиан халықтарымен қарым-қатынасы туралы пікір қалыптастыруға әрекет жасадық.

Андасуия Ислам мемлекетінің зерттелудегі негізгі мақсаты, VIII ғасырдағы Ислам дінінің ғылымда қарыштап дамуы дәуірінде, мұсылман территориясының күн өткен сайын ұлғайып, Солтүстік Африка арқылы Испания жеріне табан тіреген мұсылмандардың христиан халықтары өмір сүретін қоғамда Ислам өркениетінің қайталанбас алтын жауһарына айнала білуі әрі түрлі дін өкілдері өмір сүретін Батыс Еуропада өзара түсіністік орната алуы, расында қазіргі қоғамға да қажетті үлгі ел ретінде қарастыру болмақ. Әрине, бұл тақырып бір мақала аясында толық түсіндіріледі дегеннен аулақпыз, дегенмен ең әуелі Андалусия Ислам мемлекетін зерттеуші ғалымдар үшін алғашқы көмекші мақала құралы деуге негіз бар. Себебі, сегіз ғасыр шамасында қазіргі Испания жерінде билік құрған мұсылмандардың бұл аймаққа келу тарихы, билік құрған кезеңдері, ғылымдағы жаңалықтары, өзге дін өкілдерімен байланысы секілді саяси тарихын ең маңызды ақпарат ретінде қарастыруға болады.

Андалусия мұсылман мемлекетінің саяси тарихынан соң ғылымда, мәдениет пен медицинада, ауыл шаруашылығы және т.б. салалардағы жетістіктері жайлы жеке дара ғылыми зерттеулер жүргізілуі қажет деп санаймыз. Себебі, әлі күнге дейін әлемнің тамаша туындылары қатарында тұрған Испаниядағы сол кезеңнен жеткен мұсылман сәулет өнерлері ұлы дамудың даңғыл жолы болғандығына куәгерлік етуде. Бүгінде Испанияда немесе Пиреней түбегінде бірнеше сәулет өнерінен басқа ислам мұрасына қатысты ештеңе қалмады десек қателеспеген болар едік. Бұл сәулет туындылары елдің оңтүстігіндегі Андалусиядағы Кордоба, Гранада және Севилья сияқты бірнеше қалаларда дерлік кездеседі және олар туристік орындар ретінде пайдаланылуда. Кордова Ұлы мешіті, Әл-Хамра сарайы, Эль-Мельвие (Ла Гиралда), Жағфария сарайы, Алтын мұнара, әртүрлі қалалардағы «Альказар» типті құрылыс нысандары, үш-бес қаланың қирандылары, моншалар мен бекіністер қалған. Бұлар елдің исламдық өткен шағын бүгінгі күнге жеткізген көзге көрінетін туындылар қатарында орын алған. Сәулет өнеріндегі мұсылмандардың ықпалымен қалыптасқан көркемдік дәстүр «Мудажжан стилі» (Arte Mudejar) ескі және жаңа көптеген испан ғимараттарында қолданылған. Испан тілінде өз орнын тапқан төрт мыңға жуық арабша сөздерді де мұсылмандардан қалған мұралар ретінде айта кету керек.

Андалусияда Машрик-Мағриб-Иберия өнерінің үйлесімді қоспасынан туындайтын жаңа стиль пайда болған. Бұл өнер өзінің мотивтерімен, өрнектерімен және әр түрлі әшекейлерімен Ислам өнерінің ең әдемі үлгілерінің бірі болып табылады. Мұсылман және христиан сәулетшілері мен қолөнершілері бұл өнерді қалыптастыру үшін бірге еңбек етті.

Андалусияны өз дәуірінен барлық жағынан ерекшелендіретін және оны одан да жоғары деңгейге көтеретін негізгі сипаттар, сөзсіз, Андалусияның ғылым, ауыл шаруашылығы және сауда салаларындағы жоғары күш-жігері болды. Сондықтан Испаниядағы жаңару солтүстіктегі варвар

тайпалары арқылы емес, оңтүстіктегі мұсылман жорықшылары арқылы келді. Бұл даму жаулап алу емес, керісінше өркениетке бет бұру жолындағы ұлы жорық болды. Осылайша Испанияда орта ғасырлар бойы, VIII-XV ғасырлар арасында Еуропаның ең бай және ең жарқын өркениеті өмірге келді әрі бірнеше ғасыр дамыды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Еуропаның қаншама қысымына әрі ел ішіндегі саяси күйзелістерге қарамастан Андалусия бірнеше ғасырлар бойы өркениет пен ғылымның туын ұстаған шағын түбекте әртүрлі діндер мен ұлттардың өкілдері бірге өмір сүре алатын сирек мысалдардың бірі болып табылады.

Тарихта бір-бірімен қақтығысып келген арабтар VII. ғасырда пайда болған ислам дінінің төңірегінде топтасып, өздері құрған мемлекеттің шекарасын кеңейте отырып, қамтыған аймақтардағы өзгелердің ғылыми жаңалықтарын да өз бойына сіңіріп отырды. Ежелгі дәуір өркениетінің бесігі болған үнді, египет және грек әлемінің ортасында орналасуының арқасында олар осы аймақтардағы ғалымдардың еңбектерін алып, сақтап, жаңа дүниелер қосу арқылы ғылымда дами бастады. Олардың арқасында Еуропа ауыл шаруашылығында, медицинада, өнеркәсіпте және басқа да көптеген салаларда өте маңызды жаңалықтарға қол жеткізді. Әсіресе аудармашылық қызметі арқылы ислам әлемінде жинақталған ғылыми байлық Батыс әлеміне де жетті.

Зерттеу нысаны ретінде алынған «Ұмыт болған Андалусия Ислам мемлекетінің саяси тарихы» атты мақалада еліміздің және шетелдік ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Бұлардың ішінде Е.Есімқұловтың түрік тілінен аударған «Ислам тарихы» атты Шабан Өздің еңбегі; Мехмет Өздемирдің «Андалусия» атты мақаласы; Сайид Абдулазиз Салимнің «Тарихуль-Муслимин и Асарухум фил-Энделюс» атты араб тіліндегі еңбегі; Хусейн Мунистің «Политико-административное управление мусульманской Испании» атты Мадридте жарияланған еңбегі; Филипп Хиттидің «История ислама (перевод Салиха Туга)» атты батыстың көзқарастағы еңбегі және Дамашықта жарияланған Адиль Саид Биштавидің «Аль-Андалусийюн» атты еңбектері зерттеу кезінде қайнарқоз ретінде қолданылды.

Андалусия мұсылман тарихын зерттеуші ғалымдардың методологиясының басым бөлігі сегіз ғасырға созылған мұсылман билігін саяси тарих тұрғысынан бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырылған. Біз де мақаламызда осы әдісті қолдана отырып, Андалусия Ислам мемлекетінің саяси тарихын алты кезеңге бөліп қарастыруды жөн санадық.

Талқылау. Мұсылмандардың Испания саяхаты, алғашқы исламдық жорық кезеңінің соңғы шегін құрайтын Андалусия аймағын мұсылман билігіне бағындырудан басталды. 710 жылға қарай бірнеше қалалар мен қорғандарды қоспағанда, бүкіл Солтүстік Африканы өздеріне қаратқан мұсылмандар тағы бір қадам жасап, 710 жылы Солтүстік Африка губернаторы Мұса бин Нусайр, Әмәуи Халифасы Уалид бин Абдулмәликтің рұқсатымен Тарик бин Зиядты Испанияның оңтүстік жағалауына барлау мақсатында жіберді [3. s. 210]. Тарик бин Зияд мол олжамен оралғаннан кейін, жаулап алуға дайындық жұмыстары басталды. Мұса бин Нусайр 711 жылы құлдықтан босатқан Барбарилық Тарик бин Зиядты Висиготтар патшалығының өз араларында ішкі шайқастармен айкасып жатқан кезде Испанияға жіберді, онда Тарик бин Зияд көп ұзамай Испанияның Тулейгула қаласына (Тоledo) дейінгі жердің барлығын өз қарамағына қаратады [4. s. 33]. Осылайша, Испаниядағы алғашқы жаулап алулар сәтті жүзеге асты. Мұса бин Нусайр византиялықтарды Карфагеннен қуып шығарды және Атлант мұхитына дейін созылған аумаққа үстемдік ету арқылы Еуропаны өзіне қарату жолында алғашқы қиындықты еңсерді.

711 жылдан бастап мұсылмандар мен басқа дін өкілдерінің әртүрлі салаларда атқарған қызметтерінің арқасында Андалусия елі ғылым мен өнерде жалпы керемет өркениеттің пайда болуына негіз болды.

Сурет 1. Андалусияның орналасқан картасы: <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1>

Андалусияның саяси тарихы негізінен алты кезеңге бөлінеді. Енді бұл кезеңдерді қысқаша қарастырайық [5. s. 223].

I. Уәлилер (Әкімдер) кезеңі. Уәлилер кезеңі х.93-137/м.711-755 жылдарды қамтиды. Осы кезеңде Андалусия, Шығыс аймақтағы Әмеуи мемлекетінің бір провинциясы ретінде басқарылып отырды. Осы тұста ең шешуші маңызды қадам - бұл мұсылман қолбасшыларының Пиренейден асып, Еуропаны жаулап алу үшін жасаған әскери әрекеттері болды. Осы талпыныстардың нәтижесінде мұсылмандар 732 жылы Парижге дейін келді. Сонымен қатар, Андалусияда өз алдына жаңа қоғамдық тәртіп құруға күш салынды. Визиготтар кезеңіндегі католик шіркеуінің қиратылуы салдарынан басталған ерейлер мен Арианистерге қарсы қуғын-сүргіннің мұсылмандардың келуімен аяқталуы, аймақта еркін діни ортаның құрылуына тікелей ұйытқы болды. Осылайша, жеке тапқа бөліну сынды ескі өмір сүру дәстүрі түбегейлі тоқтатылды [6. s. 797].

750 жылға дейін Андалусия аймағын астанасы Дамаск болған Әмеуилер билігінің тағайындауы арқылы губернаторлар басқарып келді.

II. Андалусия Әмеуилері кезеңі. 750 жылы Әмеуилер әулетінің жойылуына әкеліп соққан Аббасидтер революциясының жеңісінен кейін Андалусия елі Аббасидтердің билігіне өтті. Аббасидтердің бірінші халифасы Әбул-Аббас Абдулла «әс-Саффах» билікке келгенде, ескі режимнің ізін өшіру үшін Әмеуи әулетінің өкілдерін қудалады. Алайда бұл қудалаудан аман қалып, Пиреней түбегіне барып, ондағы Аббасидтер губернаторының орнына отырған I Абдурахман бин Мұғауия Андалусиядағы басқаруды өз қолына алады. Осылайша 1031 жылға дейін өмір сүретін Андалусия Әмеуи мемлекеті Испания жерінде құрылды.

Шығыстағы мемлекеттік жүйені өзіне үлгі етіп алған Андалусияны 756 жылы тәуелсіз мемлекет болуына жағдай жасаған Андалусия Әмеуилері, бір жағынан өздерінің саяси өміршеңдігін сақтау үшін жеке армия құрса, екінші жақтан олар Каир, Мекке, Мәдина, Бағдад және Дамаск сияқты сол кезеңнің ең танымал ғылым орталықтарында көптеген білім алушыларды жіберіп, сол орталықтардағы ғылыми жаңалықтарды Андалусияда жалғасуын қамтамасыз етті [7. s. 47].

Бұл кезеңде яғни, 756-1031 жылдар аралығында Еуропада орналасқан шіркеулердегі дін өкілдерінен бөлек оқу-жазуды білетін сауатты адамдардың қарасы кемде-кем болып жатқан шақта, Андалусиядағы халықтың айтарлықтай дені оқып жаза алатындай деңгейде болатын. Экономикалық және қоғамдық қызметтің артуымен қатар, Андалусияның астанасы болған Куртуба (Кордова) дипломатияның да орталығына айналған еді. Өзара төзімділіктің нәтижесінде мешіт, шіркеу және гавралар жанжалсыз қатар өмір сүруге мүмкіндік алды. Қорыта айтқанда Андалусия елі осы кезеңде Еуропадағы ең қуатты мемлекет болды [8. s.16].

III. Мулукут-Тауайф кезеңі. Бұл кезең 1031-1090 жылдар аралығындағы кезеңді қамтиды. 1031 жылы орын алған Әмеуи мемлекеті ішкі көтерілістерге байланысты өзінің басқару жүйесін жойып алған соң Андалусия аймағы саяси бөліну процесіне кірді. Әмеуи билігінің құлдырауының салдарынан қарамағындағы барлық қалалар өзара тәуелсіз мемлекетке айналды. Осындай саяси бөлінуге

қарамастан, Андалусиядағы өркениеттің өсуі күн өткен сайын жалғасты. Мұның ең маңызды көрінісі ретінде – Андалусиядағы әрбір қала тура Куртубадағы секілді мәдениет пен өркениеттің қарыштап дамуы болатын. Әдебиет, астрономия, медицина және философия саласында елеулі жетістіктерге қол жеткізілді. Бірақ саяси бөліну 1085 жылы Испанияның екінші үлкен қаласы болған *Тулейтуланың* (Толедо) құлдырауына әкеліп соқты. Бұл жағдайда Андалусиялықтар Солтүстік Африкадан көмек сұрауға мәжбүр болды [9. s. 222].

IV. Мурабиттер мен Муаххидтер кезеңі. Бұл 1147-1229 жылды қамтитын кезең. 1086 жылы Андалусиялықтарға көмек қолын созған Солтүстік Африкадағы ұлы мемлекеттің бірі Мурабиттер салтанаты, 1147 жылға дейін Андалусияны өздеріне қарасты жеке провинция ретінде басқарып келді. Ал бұлардан кейін Андалусия әкімшілігін Солтүстік Африкадан келген Муаххидтер қайтадан өз қарамағында басқарып отырды. Осы кезеңде Христиан Еуропа папасының бұйыруымен Андалусияға крестшілердің шабуылы арта түсті. Сондықтан, осы жылдарды негізінен крестшілерге қарсы қорғаныс шайқастарымен өтті деуге толық негіз бар. Бірақ та өркениет саласындағы жаңашылдық оқиғалары тоқтаған жоқ. Шынында да, Еуропаға терең әсер қалдырған *Ибн Рушд* (Аверрос), *Ибн Бадже* (Авемпас) және *Ибн Туфайл* сияқты ғалымдар мен философтардың шығуы осы кезеңмен сәйкес келеді [10. 29-бет].

V. Гирната Әмірлігі. 1228 жылы Муаххидтердің құлдырауы нәтижесінде, христиандар Испаниядағы Андалусия жерін тез арада басып алу қозғалысын бастап жіберді. Өздерін әскери тұрғыда қорғау үшін күш жоғалтқан Андалусиялықтар Гирната, Малага және Мәриядан басқа Оңтүстіктегі жерлерінен қол үзіп қалды. 1231 жылы Насриялықтардың әулеті қолда қалған иеліктеріндегі жерлерге тәуелсіздіктерін жариялады. Бұл кішкентай Гирната Әмірлігі (1238-1492), жүргізген керемет саясатының арқасында екі жарым ғасыр бойы өмір сүрді. Ислам сәулет өнерінде тіпті, әлемдік сәулет өнерінің ең сүйікті туындыларының бірі болған Әл-Хамра сарайы осы кезеңнің туындысына жатады. 1490 жылы христиан әскерлері тарапынан қоршауға алынған Гирната қаласы, 1492 жылы жасалған келісім бойынша мұсылмандардың діни және азаматтық құқықтарына кепілдік берілу арқылы қала христиандардың қолына өтті. Осылайша, Испанияда сегіз ғасырға созылған исламдық үстемдік аяқталды [11. s. 79].

VI. Морисколар. Гирната Әмірлігінің құлауымен Испанияда христиан билігінде көптеген мұсылмандар қалып қойды. 1497 жылы католик королі Фердинанд пен патшайым Изабелла мұсылмандармен жасасқан екі жақты келісімді елемей-ақ испанияда қалған мұсылмандарды мәжбүрлеп христиан дінін қабылдануға шешім қабылдады [12. 31-бет]. Мұсылмандарды жабық орындарға орналастырып, баптиз суын себелеу рәсімін өткізу арқылы оларды христиандар деп жариялады. Құран Кәрім мен басқа да араб тілінде жазылған еңбектердің барлығын жинатқызды. Кітапханалар қаңырап қалды. Дәстүрлі киімге тыйым салынды. Сондай-ақ балаларға араб тілін үйренуге тыйым салынды. Мешіттер шіркеуге өзгертілді [13. s. 217]. Осы аталғандарға қарсы әрекет жасағандар инквизицияға жіберілді. Испан тарихына қатысты еңбектерге сүйенсек, инквизиция нәтижесінде үш мыңнан астам мұсылман ауыр өлімге қиылған не бағанға отырғызылған немесе өртеп жіберілген. Осыған қарамастан, мұсылмандар құпия болса да, діни өмірін жалғастыра алды. 1609 жылы Испания Корольдігі шіркеумен келіскен түрде мұсылмандарды Испания шекарасынан шығаруға шешім қабылдады. Нәтижеде мұсылмандардың бір бөлігі Францияға, тағы бір бөлігі Африкаға жер аударылды [14. s. 271]. Бұл қуғын-сүргінде жүздеген мың Андалусиялық мұсылмандар қайтыс болды. Мұсылмандар Испаниядан қуылғанына қарамастан, олардың оңсыз салдары кейін де жалғасып отырды.

Нәтижесі. Андалусияның қолдан ғайып болуы мұсылмандарға сол кезден бастап бүгінге дейін өз әсерін қалдырған және ислам әдебиетіндегі әртүрлі салаларында жиі жазылатын тақырыптардың біріне айналды [15. с. 313].

Мұсылман елі болған Андалусия мемлекеті жайында Ибн Рушдтың жазып қалдырған сөздерімен қорытындыласақ: "Ишбилияда (Севилья) бір ғалым кісі қайтыс болған кезде, оның кітаптары Куртубаға (Кордова) жеткізіліп, сол жерде сатылатын еді. Ал музыкант бір кісі Куртубада қайтыс болғанда, ол Ишбилияға көшірілетін. Куртуба – Алланың жер жүзіндегі орындарында кітаптардың ең көп табылатын орны болтын" [16. s. 51].

Андалусия Әмәуи билеушілері:

* x – һижри жыл санауын білдіреді

№	Аты-жөні	Туылған жылы	Таққа отырға жылы	Қайтыс болған жылы
1	Абдуррахман бин Муғауия бин Хишам бин Абдулмалик	728	756 (х. 138 – 170)	787
2	Хишам бин Абдуррахман	759	787 (х. 170 – 180)	796

3	Хакем бин Хишам	771	796 (х. 180 – 239)	852
4	Абдуррахман бин Хакем	792	821 (х. 206 – 239)	852
5	Мұхаммед бин Абдуррахман	823	852 (х. 239 – 273)	886
6	Мунзир бин Мұхаммед	(?)	886 (х. 273 – 295)	908
7	Абдулла бин Мұхаммед	872	908 (х. 295 – 300)	912
8	Абдуррахман Насыр бин Мұхаммед бин Абдулла	890	912 (х. 300 – 350)	916
9	Хакем бин Абдуррахман	(?)	961 (х. 350 – 366)	977
10	Хишам бин Хакем	962	977 (х. 366 – 403)	1013
11	Мұхаммед Махди бин Хишам бин Абдулжаббар бин Абдуррахман Насыр	(?)	1009 (х.399)	(?)
12	Хишам бин Хакем (екінші рет таққа шығуы)	(?)	1009 (х.399 – 403)	1013
13	Сүлеймен бин Хакем бин Сүлеймен бин Абдуррахман Насыр	(?)	1013 (х.403 – 407)	1017
14	Әли бин Хамуд бин имам Хасан	(?)	1017 (х.407 – 408)	1018
15	Қасым бин Хамуд	(?)	1018 (х.408 – 412)	1021
16	Яхия бин Әли	(?)	1021 (х.412 – 413)	1022
17	Абдуррахман бин Хишам бин Абдулжаббар	(?)	1022 (х.413 – 413)	1022
18	Мұхаммед бин Абдуррахман Абдулла бин Абдуррахман Насыр	(?)	1022 (х.413 – 414)	1022
19	Хишам бин Абдулмалик бин Абдуррахман Насыр	(?)	1027 (х.418 – 422)	1031

Кесте 1.

Андалусия Ислам мемлекетінен қалған қазіргі сәулет туындылары:

Сурет 2. Андалусия Ислам мемлекетінің алыстан көрінісі

Сурет 3, 4. Эл-Хамра сарайы

Қорыта айтқанда, аймақта Андалусия Әмәуилерінің үстемдігі 11 ғасырдың басына дейін жалғасты. Сондай-ақ 1031 жылы халифалық басқару аяқталып, Андалусия жерлері көптеген тәуелсіз мемлекеттерге бөлінді. Бұл мемлекеттер де өзара келіспеушіліктерге тап болып, қақтығыстар орын ала бастады. Осы қақтығыстарды пайдаланып, Испанияның христиан мемлекеттері де шабуылдарын үдете түсті. Бұл жағдай испан тілінен аударғанда «қайта жаулап алу» деген мағынаны білдіретін Реконкистаны тездетіп, Испаниядағы исламның ықпалы әлсіреді.

1492 жылы Бани Ахмар мемлекетінің ыдырауымен Испаниядағы 781 жылдық ислам билігі аяқталды. Одан кейінгі кезеңдерде аймақтағы мұсылмандар, мағрибтықтар аймақтан қуылып, мәжбүрлі қоныс аударуға ұшырады.

Қорытынды. Әмәуи билігі, «X ғасырдың Бисмарқы» атанған, Испаниядағы мұсылман араб қоғамында шындалған ірі мемлекет қайраткері әрі қолбасшыларының бірі болған Хажиб Ибн Әбу Амир әл-Мансурдың 1002 жылы қайтыс болуынан кейін әлсірей бастады. Тіпті бұл жағдай 1031 жылы мемлекеттің ыдырауымен аяқталды. Бұл кезеңнен соң ел ішіндегі дауласуларға және солтүстіктен шабуыл жасаған христиандарға қарсы үздіксіз күрес жүргізген Мулукут-Тауаиф кезеңі өмір сүрді. Ал Гранадада әмірлік орнаған кезеңде әмірліктің 1492 жылы Арагон королі Фердинанд пен Кастилия патшайымы Изабелланың айласы арқылы Испаниядағы мұсылман арабтардың билігі өміршеңдігін тоқтатты.

Андалусия мұсылмандары бүгінгі күнге дейін ықпалы жалғасып келе жатқан ұлы өркениеттің өкілдері болды. Еуропадағы христиандар ақыл-ой әрекеттерін дініне қайшы деп санағандықтан «қараңғы ғасыр» деп есептелетін кезеңде өмір сүрсе, Андалусия мұсылмандары Кордоба, Гранада, Ишбилие және Мерие сияқты қалаларды тартымды орталыққа айналдырып, Испанияға алтын дәуір әкелді. Сонымен қатар сәулет, сауда, ғылым мен мәдениет салаларында жетекші болды.

Христиандар крест жорықтары, сауда байланыстары мен саяхатшылар арқылы мұсылман өркениетінің ұлылығына куә болды. 10-шы ғасырдан кейін ислам өркениеті өз тілдеріне аударма жасау арқылы Батысқа ауысып, Андалусияның мәдени және ғылыми мұрасы христиандық испан мемлекеттеріне, одан Еуропаға тарап, Батыс өркениетінің дамуына әсер етті.

Андалусияда жеті жүз сексен жыл өмір сүрген мұсылмандар әсіресе осы кезеңнің алғашқы үш ғасырында жасаған туындыларымен ғылым, өнер, әдебиет және сәулет сияқты көптеген салаларда Еуропаға үлгі болды. Математика мен астрономияға жататын көптеген араб сөздері, әсіресе рим цифрларының орнына келген араб цифрлары мұсылмандардың ғылымға қосқан үлесін айқын аңғартады. Араб әдеби мәтіндері аударылғаннан кейін Батыста фабула (фабл) пайда болып, Андалусия мұсылмандарының астрономиялық зерттеулері Коперник жүйесін дайындаудың қайнар көзі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шабан Өз (аударған: Е.Есімқұлов). *Ислам тарихы.* – Алматы, 2018. – 352.
2. Бурхануддин Абдулхаким. *Ислам өркениетінің қайталанбас жауһары – андалусия әмірлігі.* – <https://www.muftiyat.kz/kk>, 2015ж.
3. Мехмет Оздемир. *Андалусия ДИА, Стамбул, XI, - с. 210.*

4. Сайид Абдулазиз Салим. *Тарихуль-Муслимин и Асарухум фил-Энделюс*. – Александрия, 1985, с. 33.
5. Оздемир. *Андалусия АСВ, XI*, - с. 223.
6. Филип Хитти. *История ислама (перевод Салиха Туга)*. – Стамбул, 1980, III, – с.797.
7. Хусейн Мунис. *Фекрюль-Андалус*. – Джидда, 1985, – с.47.
8. Адиль Саид Биштави. *Аль-Андалусийюн*. – Дамаск, 1985, – с.16.
9. Мехмет Оздемир. *Андалусия АСВ, XI*, - с.222.
10. Бекир Топаоглу, Ауд. Н. Ж. Байтенова, С. У. Абжалов. *Ислам теологиясы. Кіріспе: Оқулық*. – Алматы, 2014. – 276 бет.
11. Хусейн Мунис. *Политико-административное управление мусульманской Испании, Журнал Египетского института исламских исследований, V*. – Мадрид, 1957, – с.79.
12. Адам Асалыоглу. *Ислам мазхабтары тарихы*. - Түркістан, 2011. – 190 бет.
13. Мухаммад б. Аббүд. *Эт-история Политическая и социальная*. Титван 1983, – с.217.
14. Сейболд К.Ф. *Андалусия Энциклопедия ислама, т.IV*, – Стамбул, 1993, – с.271.
15. Коç О. *Библиотеки Андалузии и вклад в производство научных знаний*. 2018 *Билги Дуньяси-19(2)*, с. 297-323
16. Э.Терес Сабада. *Linajes Arabes в Аль-Андалусе, Аль-Андалус. XXII*, - Мадрид, 1957, - с.51.

Reference:

1. Shaban Oz (audargan: E. Yesimkulov). *Islam Tarihi*. – Almaty, 2018. – 352.
2. Burhanuddin Abdulhakim. *Islam Orkeniyinin kaytalanbas zhaugary – Andalusia әmirliği*. – <https://www.muftyat.kz/kk>, 2015.
3. Mehmet Özdemir. *Andalusia DİA, Istanbul, XI*, - p. 210.
4. Sayyid Abdulaziz Salim. *Tarihu'l-Müslimin ve Asâruhum fi'l-Endelüs*. – Alexandria, 1985, p. 33.
5. Özdemir. *Andalusia DIA, XI*, - p. 223.
6. Philip Hitti. *History of Islam, (translated by Salih Tuğ)*. – Istanbul, 1980, III, - p.797.
7. Hüseyin Munis. *Fecrü'l-Andalus*. – Jeddah, 1985, - p.47.
8. Adil Said Bishtavi. *Al-Andalusiyyun*. – Damascus, 1985, - p.16.
9. Mehmet Özdemir. *Andalusia DIA, XI*, - p.222.
10. Bekir Topaogulu, Auditorium. N. Zh. Baytenova, S. U. Abzhalov. *Islam theologies. Kirispe: Okulyk*. – Алматы, 2014. – 276 бет.
11. Hüseyin Munis. *La Division Político-Administrativa De La España Musulmana, Revista Del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos, V*. – Madrid, 1957, - p.79.
12. Adam Asalioglu. *Islam madhabtars tarikh*. - Turkistan, 2011. – 190 бет.
13. Muhammad b. Abbüd. *Meat-History Political and Social*. – Titvan 1983, - p.217.
14. C.F. Seybold. *Andalusia Encyclopedia of Islam, vol.IV*, - Istanbul, 1993, - p.271.
15. Koç, O. *Libraries of andalusian and contributions to scientific knowledge production*. 2018 *Bilgi Duniyasi- 19(2)*, с. 297-323
16. E.Teres Sabada. *Linajes Arabes en Al-Andalus, Al-Andalus. XXII*, - Madris, 1957, - s.51.